

יצחק בן־צבי, הנשיא השני, שהחל במפעל האיסוף של פיוטי השבתאים ששמרו מאות שנים על אמונתם כסתר ונהגו כמוסלמים למראית־עין. החוקרת הדר פלדמן־סמט חותמת אותו בספרה "שירת ה'מאמינים' השבתאיים"

למעלה מ־350 שנה חלפו מאז התפרצותה של פרשת שבתי צבי לתוך המציאות היהודית ועדיין לא שככו הריק. שבתי צבי נולד באיזמיר שבאימפריה העות'מנית בתשעה באב ב-1626, למד אצל גדולי הרבנים בעירו, התמחה בתלמוד ובעיקר בקב"ל, נדר, דרש והתפרסם ברחבי המזרח התיכון כדמות מופת. ככל הירוע היה שבתי צבי איש יפה תואר, דרשן מחונן, זמר וחזן בעל קול ערב וחזק ומי שאנשים ונשים נמשכים אחי ריו בעוצמה רבה, ועם זאת הוא סבל כנראה מקשיים נפשיים ומצוקות בתחום המיני ואולי לקה בפיצול האישיות, סכיזופרניה.

שירת ה"מאמינים" השבתאיים, מאת הדר פלדמן־סמט, הוצאת מאגנס, 2025, 424 עמודים

הוצאת מאגנס, 2025, 424 עמודים

למעלה מ־350 שנה חלפו מאז התפרצותה של פרשת שבתי צבי לתוך המציאות היהודית ועדיין לא שככו הריק. שבתי צבי נולד באיזמיר שבאימפריה העות'מנית בתשעה באב ב-1626, למד אצל גדולי הרבנים בעירו, התמחה בתלמוד ובעיקר בקב"ל, נדר, דרש והתפרסם ברחבי המזרח התיכון כדמות מופת. ככל הירוע היה שבתי צבי איש יפה תואר, דרשן מחונן, זמר וחזן בעל קול ערב וחזק ומי שאנשים ונשים נמשכים אחי ריו בעוצמה רבה, ועם זאת הוא סבל כנראה מקשיים נפשיים ומצוקות בתחום המיני ואולי לקה בפיצול האישיות, סכיזופרניה.

כבר ב-1648 החל שבתי צבי להפר בפוי מבי כמה מיסודות ההלכה ובראשם הגייה בקול רם של השם המפורש, התרת אכילתם של מאכלים אסורים, המרת צום ט' באב (יום הולדתו) ביום חג המוני ועוד. באותה שנה הכריז שבתי צבי על עצמו כעל משיח אבל הצגתו כמשיח בן דוד בידי נביאו נתן העזתי ב-1665 היא שהביאה את "משיחיותו" לשיאה. תנועת המאמינים בשבתי צבי, שהי תפתחה והלכה כבר קודם־לכן, התרחבה עכ"שיו אל רוב המרכזים של העם היהודי באותה עת וסחפה אחריה המונים. יהודים רבים התכווננו לעלות לארץ וציפו לחידוש קרוב של מלכות ישראל בראשות המלך המשיח שבתי צבי. ב-1666 נאסר שבתי צבי בפקודת הסוֹ לטאן, נכלא זמנית בתנאים נוחים ולבסוף אולץ להמיר את דתו ושוחרר. שבתי צבי מת ביום הכיפורים 1680.

התאסלמותו של שבתי צבי חיזקה מאוד את ידי מתנגדיו והביאו לדעיכתה של התנועה השבתאית אך לא לאובדנה. משיחים ונביאים ממשיכי דרכו הופיעו במקומות שונים אבל אף לא אחד מהם הצליח לשקם את אמונת ההמונים במשיח שהכזיב או לרשת את מקומו לאורך ימים. עם זאת, קבוצה לא מבוטלת של מאמיני שבתי צבי שרדה בסתר לאורך הדורות, בעיקר בחבלים שהיו עם הזמן למדינות טורקיה ויוון. מאמינים אלה כונו בטורקית "דונמה", כלומר המתהפכים. בדרך־כלל השתלבו הדונמה בחברה המוסלמית הסובבת, ועם זאת הם חיו בתוך קהילות משלהם, התחתנו לרוב בתוך הקהילות והמשיכו לשמור בסתר על מנהגים, תפילות ורכיבים מטושטשים של יהדות ואמונה במשיחיותו של שבתי צבי ובשיבתו בעתיד. לא מעט בני קהילות הדונמה קיימים וירדועים בטורקיה עד היום הזה.

במשך שנים רבות לאחר ההמרה הצטייר שבתי צבי כמשיח שקר וכך הוא נתפש בדרך־כלל גם כיום. ההתייחסות השלילית אל דמוֹ תו ומאמיניו הסתמכה בעיקר על שמועות, דימויים וזיכרונות עמומים. המחקר ההיסטורי המודרני של השבתאות הוא גמיש יותר ורואה בשבתאות גם היבטים אחרים. המחקר נעזר בעיקר בתעודות מסוגים שונים, בהן קבצי שירות ותפילות חשאיים של המאמינים ששרדו הניצבים כמוקד הספר שלפנינו. הדיון הראוי בשבתאות מחייב גם את הצגת הדקע המקומי שלה, ובהקשר זה חשוב לעמוד על מקומה של העיר סלוניקי שביוון

אוניברסיטת הרווארד בארצות הברית. שנים אחדות לאחר ביקורו באיזמיר פייסם בן־צבי בדפוס בעזרת מלומדים נוספים, ובהם משה אטיאש וחוקר הקבלה והשבתאות גרשם שלום, אסופה בשם "ספר שירות ותשכחות של השבתאים". רוב השירים שפורסמו בידי בן־צבי ובספר שלפנינו כתובים בלשון לדינו מתובלת בעברית, ארמית וטורקית באותיות עבריות והתחברו והושרו כתפילות במאה ה-19, מאות שנים לאחר המרתו ומותו של שבתי צבי. בקבצים כלולות גם רומנסות שבתאיות אחרות.

עד סוף המאה העשרים התרכז המחקר בכ"תבי השבתאים בידי חוקרים מתחומי מדעי היהדות, היסטוריה של עם ישראל, קבלה, תנ"ך, תלמוד, לשון עברית וכדומה, ותשומת־לבם של החוקרים הוענקה בעיקר להיבטים אלה. בעשרות השנים האחרונות מעורר הנושא גם את התעניינותם של חוקרים טורקיים ואחרים. ואכן, הכתבים הללו מילאו תפקיד חברתי־קהילתי ברחבי עולמם של המאמינים והם משקפים את עולמם הרוחני והדתי ואת התרבות הטורקית־מוסלמית הסובבת. מהמחקר עולה שהכתבים משקפים מרקם נויל בין התרבות היהודית לתרבות העותמאנית, הכתב, השמות המוסלמיים, הלשון והמוסיקה. לדוגמה, בחלק מהשירים מכונה שבתי צבי בתואר סולטאן ובאחרים משור לב שמו בשם נביא האיסלם, מחמד שבתי צבי.

הספר שלפנינו מעלה תרומה רבת־ערך בעיקר למגמה החדשה בחקר תרבותן של קהילות הדונמה ונבחן בו קורפוס שירת המאמינים "באופן כוללני, שיטתי והשוואתי תוך זיהוי מרכיבים לשוניים, תוכניים, תיאולוגיים ומוסיקליים ותוך מתן דגש על זיקתם להקשר ההיסטורי־התרבותי העותמאני". בהקשר זה נודע לשירה משקל רב וייחודי. המרכיבים הלשוניים, המכניים והמוסיקליים של השירים בויקתם לתרבות הטורקית ולמצאות התרבותית באימפריה העותמאנית נדונים בספר בהרחבה ובדרך מקצועית ומפורטת המעידה על שליטתה של הכותבת בלשון הטורקית ובמאפייני התרבות המוסלמית בכלל והטורקית בפרט, ובייחוד בשירתה. חלק ניכר מהדיון בסיפר שלפנינו שרוי אפוא מחוץ לתחומם של רוב הקוראים והמעיינים בו. סקירה זו מתייחסת אל הדברים השווים לכל נפש ולא אל חידושי המחקר "ומקצועיים" שבספר.

שמותיהם וכינוייהם של אחרים מהחזנים יוצרי הפיוטים בני המאה ה-19 מצוינים ישירות או ברמזיות בפיוטים, והבולט שבהם הוא השם

טובה, ובשמו המלא – יהודה לוי טובה. שמות נוספים, זכרי (הייא אלבו), אהבה, שלמה ועוד. שניים מהמשווררים קרויים למרבה התימהון בשמות המקראיים נחור ואיש־בושת, אולי כינויי־עט. וכאן המקום לציין כי על המאמינים הוטל לשאת שני שמות, מוסלמי ויהודי, אחד לעולם הזה ואחד לעולם הבא. אחד מבניו של טובה היה "חכם גדול, ניצוץ של שבתי צבי" בשם שמי עזון שדרשותיו היו "כמו שמש לעולם". חזנים־פייטנים אלה קיימו כביכול קשר רוחני אינטימי עם שבתי צבי, וכך משורר טובה, בתרגום מלדרינו, "נפשי רבר לא חפצה פרט לאכילה משולחנך, טובה מתענג עמך". ואילו על זכרי נאמר כי הוא "פתח את התורה", והכוונה לתורה החדשה של עידן הגאולה שאותה חידש שבתי צבי עצמו.

אחת מחשיבות השירים השבתאיים מכונה בשם המוכר היטב בשירה הטורקית "מַבְלֹוד", שפירושו לירה, כלומר חטיבה זו משמשת מבוא לטקס השירה והתפילה. כאן נמצא קטעי פתיחה בלדינו כעין "בשם ה' אלוהי ישראל", "יהי רצון מלפניך", "מי שבירך" וכדומה, ובהמשך המבלוד נמצא קטעים המזכירים פיוטים המי קדימים את התפילה היהודית הממוסדת כגון "אדון עולם" או "יגדל". חלק מהמבלוד נאמר ומושר בעמידה.

בחלק המרכזי של התפילה נמצאת חטיבת ה"פאשיל", שירי אהבה למשיח שבתי צבי המוזהה כאן עם "האל הגדול הגיבור והנורא", הבורא והיוצר, בכבודו ובעצמו, בכלל זה גם ה"קדיש" השבתאי שיובא בסמוך. במקצת השיירם משולבת בדברי השבח לשבתי צבי הצהרת השאהדה המוסלמית המבטאת את עיקר האמונה באל, "לֹא אֵלֶּהָ אֵילֶהָ אֵלֶּהָ". וכאמור, בשירים אחרים מכונה שבתי צבי בתואר העברי "מחמד", שיש לראות בו רמז ברור לנביא האסלאם בהגיית שמו הטורקית, מחמט. וכידוע, האמונה המוסלמית בנבואת־שליחותו של מחמד מתבטאת בהמשך השאהדה, "ומוחמד רסול אֵלֶּהָ". מצד שני, כינוי מקובל לשבתי צבי שמופיע לא אחת בשירים הוא "אמיר־ה", אדוננו מורנו ירום הודו, הקרוב לתואר הרבני אדמו"ר, אדוננו, מר רנו ורבנו.

מספר השירים הכולל שבחמשת הקבצים הוא כ-1500, אך רבים מהם מופיעים במקביל בכמה מהקבצים ולכן מספרם הממשי הוא כ-880. עד פירסום ספרו של יצחק בן־צבי (תש"ח, 1948) נבחנו ופורסמו רק שירים בודדים מתוכם. מבחר חדש, מקיף ורבי־עניין של שירים מוצג בחלק השני של הספר בתרגומה ובלווי הערותיה המחכימות של המחברת ד"ר